

O‘smirlik davridagi inqiroz va hulq buzilishlarni psixologik tasniflash muammosi

*O‘ktamova Shoxida Odilbek qizi - Urganch shahri bo‘yicha IIO FMB
1-son IIB XPB xotin qizlar masalalari bo‘yicha inspektor leytenant*

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘smirlik davridagi inqirozi, uni keltirib chiqaruvchi yosh omillar hamda hulq buzilishlarni psixologik tasniflash muammosi to‘g‘risidagi fikrlar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, krizis (inqiroz), hulq buzilishlar, tarbiyasi “qiyin” o‘smirlar, xarakter aksentuatsiyasi

Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib xayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham ma’naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta’lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg‘onish g‘oyasini ro‘yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga etkazish davlatimizning eng muxim vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

Jamiyatimiz rivojlanishining zamonaviy bosqichlarida, ko‘proq, ulg‘ayib kelayotgan kelajak avlod tarbiyasiga qaratilayapti. Bunda “inson katta mikdordagi bilimlar egasi qilib tarbiyalanib qolmay, balki o‘z vatanining sodiq farzandi, mehnati va xulq-atvori jihatidan yuqori madaniyatli shaxsni” tarbiyalash kiradi. SHu sababdan ham o‘smirlik davridagi inqiroz va hulq og‘ishlari muamosini o‘rganish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir.

O‘smirlik yoshining psixologik xususiyatlari alohida namoyon bo‘lgan sharoitlarda ular “o‘smirlik kompleksi” va uning kechishi bilan bog‘liq tarzda xulq-atvor buzilishi “perbertat krizis” degan nom oldi.

Adabiyotlar tahlilining ko‘rsatishicha, mazkur holat ikkiga: krizis (inqiroz) va stabil (muqim)ga ajratiladi. Krizis holati o‘tkinchi xususiyatga ega bo‘lib, bunday “yorqinliklarni” to‘rtta; 1 yosh, 3 yosh, 7 yosh va 13 yoshda ko‘rish mumkin.

O‘smirlik yoshidagi krizisning keskin o‘tish davri 12-16 yosh deb belgilanib, uning ikki fazasi: negativ (13-14 yosh) va pozitiv (15-16 yosh) deb ataladi. Umuman, o‘smir shaxsida juda qisqa vaqt oralig‘ida shiddatli tarzda o‘zgarishlar seziladi. Krizis eski va yangi psixologik o‘zgarishlarning to‘qnashuvi oqibati bo‘lib,

yaxlit holda qaraganda, pozitiv qayta qurilishlar xarakterini kasb etadi. (L.S. Vigotskiy)¹.

SHuningdek, o‘smirlik davrining pubertat krizislarini konstruktiv baholanishini D.E. Elkonin (1972), V.V. Davidov (1974), A.N. Leontev (1975), D.I. Feldshteyn (1982) larning ishlarida ham uchratish mumkin. O‘smir krizis doirasiga kirishi bilan uning shaxs strukturasi rivojlanishida o‘ziga xos keskin psixologik siljishning ayrim xususiyatlari:

- a) krizis boshlanishi va tugashining noaniqligi;
- b) tarbiyasi qiyinlik ko‘rinishlari;
- v) rivojlanishning negativ xususiyat kasb etishi kabilarda namoyon bo‘ladi.

Ayrim xorij psixologlari o‘smirlik davri krizisining ildizlarini, jumladan, Z.Freydning fikricha, o‘zini o‘zi sevish², E.Erikson ayniqlik krizisi, E. Doych ijtimoiy omil krizisi, avlodlar orasidagi nizolar va hokazolarda deb tushuntiradilar.

SHunga ko‘ra, krizisli vaziyat tiplarini yaratish uni anglashni birmuncha engillashtiradi va ular quyidagilardan iborat.

A. *Ilk bolalik va maktabgacha yosh davri*

1. Himoyalanganlik, xavfsizlik hissining yo‘qolishi:

- a) qattiqqo‘l, qasoskor oila;
- b) emotsional inkor qiluvchi oila;
- v) nazorat va tartib intizomni ta‘min etmaydigan oila (frigid, soxta oila);
- g) yaqin kishisining kasalligi yoki uning olamdan o‘tganligi;
- d) inqirozga yuz tutayotgan, ajrashgan oila;
- e) o‘ta talabchan oila (giperopeka ustunlik qiluvchi oila);
- yo) o‘zaro ziddiyatga asoslangan oila;
- j) oilani o‘rab olgan begona madaniyat va til.

2. Oiladan ayri holdagi himoyasizlik:

- a) begona oilaning joylashishi;
- b) bolalar muassasalariga yo‘llanma;
- v) kasalxonaga joylashtirish.

B. *Maktab yoshi (qayd etilganlaridan tashqari)*

- a) oilaning orzu-umidlarini oqlamaslik (a‘lo baholarga o‘qimaslik,

¹ Выготский Л.С. Собрание сочинений. Т. 4, ч. 2. Проблема возраста.

² Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. М., 1993

- sportda yuqori natija ko‘rsatmaslik va hokazolar);
- b) oilaning boshqa a‘zolariga o‘ta e‘tiborlilikka javoban qayg‘urish;
  - v) bolalar va pedagogik jamoa tomonidan oilaning qabul qilinmasligi;
  - g) o‘quv yuklamasini o‘zlashtira olmaslik;
  - d) pedagog va ota-onaning adovatli munosabati;
  - e) oiladan yiroqlashish, yashash joyini o‘zgartirish;
  - yo) sog‘liq uchun xavfli vaziyat (somatik kasalliklar);
  - j) “peshonaga yozilgan” deb taxmin qilingan kasallik³.

Dezadaptatsiya reaksiyasining vujudga kelishiga taxmin qilinadigan yuqori tavakkalchilik vaziyatlarini ham shu tarzda tasvirlash mumkin.

O‘smirlik davriga xos “og‘ish”larning xilma-xilligi uni klas-sifikatsiya qilish masalasi dolzarbligidan dalolat beradi. Mazkur muammo bilan shug‘ullangan olimlarning tadqiqot ishlari qancha bo‘lsa, uni klassifikatsiyalashga nisbatan urinishlar ham shuncha miqdordadir. Biz o‘smirlik davriga xos “og‘ish”larni klassifikatsiya qilishda V.V. Kovalev va O.D. Sosyukalolar tomonidan taklif qilingan ko‘pqirrali tasnifga yondashishni “og‘ish”larni anglashning muayyan tizimliliği bois ham o‘rinli, deb tan oldik⁴. Lekin mualliflarning fikricha, mazkur klassifikatsiya “og‘ish”lar dinamikasini va ijtimoiy adaptatsiya muammolarini hal qila olmaydi.

SHunday qilib, mualliflar o‘z klassifikatsiyalarini ko‘pqirralilik prinsipiga asoslangan holda tuzganlar. Har qanday klassifikatsiya yaratilishida an‘anaviy tarzda uning psixologik-pedagogik, klinik va sindromal tasniflari e‘tiborga olinadi. Aynan biz uchun tarbiyasi “qiyin” o‘smirlarning patoxarakterologik xususiyatlari haqidagi tasavvurlarimizni oydinlashtirish uchun ham uning klassifikatsiyasini tuzish maqsadga muvofiqdir.

V.V. Kovalev (1977)ning “o‘smirlardagi patoxarakterologik re-aksiyalar psixik faoliyatning muvaqqat o‘zgarishlaridir”, degan fikrini keyinchalik A.E. Lichko xam ta’kidlaydi (1983)⁵.

Patoxarakterologik reaksiyalarga odatda xarakter xususiyatlari bilan bog‘liq o‘zgarishlar, reaktiv holatlar, ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiyaga olib keluvchi xulq-atvor o‘zgarishlari kiritiladi. Ba’zan bu buzilishlar nevrotik va somatik-

³ Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. – М. : Трикта. 2005

⁴ Komilova N.G’. “Xulqi og‘ishgan bolalar psixalogiyasi” Uslubiy qo‘llanma .Toshkent 2008

⁵ Komilova N.G’. “Xulqi og‘ishgan bolalar psixalogiyasi” Uslubiy qo‘llanma .Toshkent 2008

vegetativ o‘zgarishlar bilan kechadi. Patoxarakterologik reaksiyalar bir necha hafta, oy, ba’zi holatlarda esa bir necha yilgacha cho‘zilishi mumkin.

Bizningcha, patoxarakterologik qirra o‘smir shaxsi shakllanishining patologik va psixopatiya holatini, xarakter aksentuatsiyasi tiplarini aniqlashda qo‘llaniladi. O‘smirlik yoshiga xos tranzitor buzilishlardan psixopatiya buzilishlari dinamik kechishiga ko‘ra farqlanadi.

Ko‘pincha ekzogen (turli shikastlanishlar, somatik kasalliklar va boshqalar) xususiyatli kasalliklar xam tranzitor buzilishlarni chaqiradi. Agarda psixopat ko‘rinishlari negizi tranzitor o‘zgarishlar asosiga ega bo‘lmasa, ularning shakllanishini bir necha bosqichga ajratish mumkin. Biz bosqichlarni belgilashda V.A. Gureva va V.YA. Gindikinlar taklif etgan nomlar bilan atadik. Chunki o‘z vaqtida tashkil etilgan klinik-psixologik rehabilitatsiya chora-tadbirlari psixopat ko‘rinishlarini butunlay depsiropatizatsiyalashga olib keladi.

Bizningcha, o‘smirlardagi adaptatsiyani aniqlash uchun bir qator omillarni hisobga olish kerak. Uni belgilovchi tasniflar sifatida o‘smirning o‘quv (ish) faoliyatidagi ijtimoiy mavqei, do‘stlari, atrofidagi insonlar va oila a‘zolari bilan shaxslararo aloqalari xizmat qiladi. Yuqorida qayd etilgan barcha qirralarning ijobiy hal qilinishi ijtimoiy adaptatsiyaning barqarorligi xususida fikr yuritish imkonini beradi.

Klassifikatsiyada parsial adaptatsiya termini kiritilgai bo‘lib, uni ko‘rsatilgan jabhalarning ijobiy hal qilinishidagi cheklangangan ta’siri ostida dezadaptatsiya sodir bo‘luvchi holatni aks ettirish uchun ishlatdik. Umuman olganda, belgilangan jabhaning biror bandining ijobiy hal qilinishi ijtimoiy dezadaptatsiyaga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, hujq buzilishlarni psixologik tasniflash o‘smirlar muammosi bilan shug‘ullanuvchilar uchun o‘smirlarning tarbiyasidagi “qiyin”lik omillarini doimiy tarzda qayd qilib borish ular bilan amalga oshiriladigan amaliy faoliyatni engillashtiradi. O‘smirlik davriga xos buzilishlarning dinamikasini aniqlash esa turli masalalarni echish, jumladan, ekspert xulosasini tuzish, ular bilan olib boriladigan rehabilitatsion, profilaktik chora-tadbirlarning individual rejasini tuzishga imkon beradi.